

Mir Cəlalin dilçilik görüşləri

Buludxan Xəlilov

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
professoru, filologiya elmləri doktoru*

Ferdinand de Sössür yazırdı: "... Biz nitq fəaliyyətindən ibarət ümumi hadisə daxilində hər şeydən əvvəl onu təşkil edən iki hissəni (facteur) ayırdıq: dil və nitq. Dil bizim üçün - dil fəaliyyəti çıxacaq nitqdır. O, dil vərdişlərinin elə yekunudur ki, bir insanın başqasını anlamasına və onun tərəfindən anlaşılmasına imkan verir". Bu mənada Azərbaycan dili anlamaq və anlaşılmaq imkanına qadir olan dildir. Azərbaycan dili bu dildə danışmaq, yazmaq istəyən hər bir kəsə lazımdır. Danışan və yazan kollektivin tələbatını ödəyən Azərbaycan dili yaşamağa qadirdir. Onun potensialı, enerjisi, gücü və müqaviməti, sosial təbiəti – bütün bunların hamısı daxili xüsusiyyətlərindən biridir, əsasıdır.*

Azərbaycan dili zaman və məkan daxilində mövcud olan, zaman və məkanın iradəsinə, təsirinə öz mövqeyini nümayiş etdirən dildir. Dilimizi zaman və məkan ölçüsündə götürüb təhlil etsək, görərik ki, zamanın və məkanın sosial qüvvələrinin təsiri nə qədər gerçəkdirsə, Azərbaycan dilinin ona müqaviməti də bir o qədər realdır. Daxili xüsusiyyətləri zəngin olan dil heç zaman öz azadlığını itirmir, zamanın və məkanın sosial qüvvələrinə imkan vermir ki, onun azadlığını əlindən alsın. Nəticədə zaman da, məkan da imkan verir ki, danışq dilindən də, şifahi ədəbi dildən də, yazılı ədəbi dildən də istifadə olunsun. Belə olduqda dilin daxili xüsusiyyətlərinə stimül verən kəslərdən biri də ziyalı adlı təbəqə - alim, şair, yazıçı ... olur. Bu mənada dilimizin daxili xüsusiyyətlərini zənginləşdirən görkəmli ziyalılarımızdan biri də Mir Cəlal Paşayevdir. Mir Cəlal Paşayev dilimizin fəlsəfəsini, qüdrətini, ruhunu, gözəlliyini, müasir dilimizin, dastanlarımızın, nağıllarımızın – folklorumuzun, klassik ədəbiyyatımızın xalqımızın

* 4 «Azərbaycan məktəbi» № 3

yaratdığı xalq dilinə əsaslandığını həm ədəbiyyatşünas kimi, həm də yazıçı-pedaqoq kimi məharətlə hərəkətə gətirməyi bacarmış, hikmət xəzinəsi kimi yaşatmışdır.

Mir Cəlal Paşayev dil məsələsinə alim mövqeyini klassikləri tədqiq etməklə başladı. Füzulinin yaradıcılığını əsas götürdü. Və onu da qeyd etmək lazımdır ki, Füzuli yaradıcılığını obyekt kimi seçmək və onun həm də dil xüsusiyyətlərini tədqiq etmək təsadüfi bir münasibət sayıla bilməz. Bunu Mir Cəlal Paşayevin M.Füzuli sənəti barəsində söylədiyi fikir və mülahizələr də təsdiq edir. O yazır: “Belinski sənətkarların yaradıcılıq ilhamını təbiət hadisələri ilə müqayisə edərək bəzisini şampanski kimi köpüklənən qazlı suya, bəzisini yaşıl kənarlı arxlardan gələrək axan duru suya, bəzisini isə kükrək dalğalarla aşıb-daşan Niaqara şalaləsinə, bir qismini də sahilləri və dibi görünməyən, yeri-göyü əks etdirən mühit dənizlərinə bənzədir ...

Füzulinin sənəti, şübhəsiz ki, axırıncılardandır. Bu böyük şeir dühasının əsərləri ilə dərinədən tanış olanda heyrət bizi götürür. Biz bu nadir və qadir şeir ustadının, qəlblər mühəndisinin, “könül mülkünün sultanının” hətta ayrı-ayrı lirik əsərlərinə səcdə etməkdən özümüzü saxlaya bilmirik”.

Mir Cəlal Paşayev Füzuli haqqında indiyə qədər yazılanları, hətta öz yazdığını da mükəmməl bir əsər saymaq fikrindən çox-çox uzaq olmuşdur. Ona görə, Füzuli sənətinin qüdrətini, məziyyətlərini, dilini, fəlsəfəsini təhlil etmək ədəbiyyat, sənət, dil, fəlsəfə elmlərinin qarşısında durmaqda və həllini gözləməkdədir. Odur ki, Mir Cəlal Füzuliyə, məhz Füzuli sənətkarlığına, onun bədii dil xüsusiyyətlərinə xüsusi diqqət yetirmiş və 1958-ci ildə “Füzuli sənətkarlığı” adlı fundamental bir kitab yazmışdır. Mir Cəlal “Füzuli sənətkarlığı” kitabında qeyd edir: “Füzulinin “təkəllüm” etdiyi yerdə nəinki daş-divar, şəkillər, surətlər dilə gəlir, əksinə, ən mahir və qadir nətiqlər də susmalı olur. Bəşər tarixi insan mənəviyyatının, qəlbin mürəkkəb, zəngin, əngin və rəngin həyatının bu dərəcə əyani, dürüst, zərif və tam bir şəkildə ifadəsini verən tək-tək sənətkarlar tanıyır ki, “Füzuli bunların birincilərindəndir”.

Mir Cəlalin sözləri ilə desək, “Füzuli yalnız Azərbaycan xalqının, yalnız öz əsrinin deyil, bütün bəşəriyyətin, renessans dövrünün, böyük sənətin böyük oğludur”.

Mir Cəlal Füzulinin bədii dilini həm də ona görə təhlil edirdi ki, onun yaradıcılığına yaxşı bələd idi. Həm də Füzuli özündən əvvəlki ədəbi irsi – Xaqaninin, Nizaminin, Nəsiminin, Xətəinin, Həbibinin yaradıcılığını dərinədən mənimsəmiş və yüksək qiymətləndirmişdir. Lirik şeirimizin atası sayılan Füzuli sözlərə, ifadələrə tamam yeni məzmun və xarakter vermiş, ədəbiyyat tariximizdə yeni məktəb yaratmış, ana dilimizin imkanlarını nümayiş etdirə bilmişdir. Mir Cəlal Paşayevin Füzuli sənətkarlığını təhlil etmək qabiliyyəti cəsarətli və olduqca orijinal bir fikri söyləməyə gətirib çıxarmışdır. Həmin fikir belədir: “Füzulinin böyüklüyü bir də orasındadır ki, o öz şeirlərində XVI əsrə qədər ana dilimizdə yazan şairlərin bütün yaxşı təcrübələrini hesaba almış, onu böyük cürət və məharətlə inkişaf etdirmişdir. Lirikanın ən qiymətli nümunələrini

verməklə ədəbiyyat tariximizdə yeni, çox böyük və gözəl bir məktəb açmışdır. ... Bu məktəb şeirimizin bədii keyfiyyətini son dərəcə yüksək bir pilləyə qaldırmaqla qalmamışdır. Bu məktəb ana dilinin bütün gözəlliklərini, imkan və qüdrətini parlaq surətdə nümayiş etdirmişdir”.*

Mir Cəlal
1908-1978

Füzuli dövrünün alimi, şairi kimi həm də Azərbaycan dilinə borcludur, ona görə ki, o, dilimizin imkanlarından, müxtəlif kombinasiyalarından, daxili təbiətindən, yaddaş kodundan mütləq və mütləq istifadə etmişdir. Onun istifadə etdiyi söz də, fikirlərini söylədiyi cümlə də işarədir. Bu işarələr içərisində - sözün, fikrin, cümlənin içərisində Füzulinin özü yaşayır, onun insan “mən”i nəfəs alır. Elmsiz şeirə “əsası yox divar kimi” baxan, şairlik iddiasında olan hər bir kəsdən bilik, dərin savad tələb edən, bədii əsərdəki sözdə mənə gözəlliyi, təsir qüdrəti axtaran, oxunması və yazılması asan olan əsərləri bəyənən Füzulinin dilində onun istəyi, arzusu, duyğu və düşüncəsi simvollaşır. Yenə də deyirəm ki, bunun hamısı dilin təsiri altında müxtəlif simvollara çevrilir: bilik, məlumat, incəlik, zəriflik, xəlqilik, sadəlik, hiss-həyəcan, məzmun və forma vəhdəti və s. simvollar. Füzulinin bədii dilinin fəlsəfi ruhu simvollara bağlı

olmaqla hər hansı bir ideyanın daşıyıcısıdır. İdeyanın da, onu simvollaşdıran fəlsəfi ruhun da arxasında Füzuli dühası – onun dilinin sehri dayanır. Bax, budur M.Füzulinin bədii dilinin Mir Cəlal tərəfindən tədqiqat obyektinə çevrilməsinin sirri.

Amerika dilçisi U.Uitni yazır ki, dil həqiqi mənada işarələr yığıdır. Bu işarələrin köməyi ilə insanlar şüurlu şəkildə öz fikirlərini başqaları üçün ifadə edir: bu ifadə etmə fikri başqalarına ötürmək üçündür.

Mir Cəlal yazır: “Şairin hər sözü qəlblər fəth edən bir pəhləvandır. Elə bir pəhləvan ki, heç kəsə azar-əziyyət dəyməz. Nə vergi, nə məvacib istər. Sənət sözünün həyat və qüvvətinə nə tufan, nə sel, nə ruzigar təsir edir. Dünya durduqca bu qiymətli sözlər yaşayacaq, yeni əsrləri, yeni cəmiyyətləri, yeni insanların qəlbini fəth edəcəkdir”. Yenə də Füzulinin özü, sözü, bədii dili işarədir. Həmin işarənin öz indeksi vardır. Bu indeks elə Füzulinin özüdür. Burada hər şey canlı, qabarıq, inandırıcıdır.

Füzuli bədii dilin imkanlarından istifadə etməklə bir çox mətləbləri aşkarlayır, həyat hadisələrini, faktları, tarixi gerçəklikləri və həqiqəti məhz öz

nəfəsi ilə qızdırır, bununla da dil və stil pərgarlığını işə salmaqla yüksək sənət əsəri yaradır. Füzuli yaradıcılığının texnikası və texnologiyası, onun biliyi, istedadı, zəhməti, hiss-həyəcanı, oxucunu fəth etmək qabiliyyəti – bütün bunların hamısı bədii bir üsul olaraq bədii dilin ifadə imkanlarına borcludur.

Mir Cəlal Məhəmməd Füzulini Azərbaycan ədəbiyyatında lirikanın, doğma ana dilində yaranmış əsl lirik şeirin böyük banisi və ölməz dahisi sayırdı. O yazırdı: “Azərbaycan dili anlaşılan elə bir ölkə yoxdur ki, orada Füzuli qəzəlləri bu saat da sevlənməsin, oxunmasın, bu saat da dinlənməsin. Hətta savadsız kəndlilər, biçin biçib yorulanda əlini qulağına qoyub həsrətlə “şəbi - hicran” oxuyur, ürəklərinə sərini su səpilmiş kimi yorğunluğu unudurlar”. Mir Cəlal Füzuli çətin dildə yazmışdır fikrini söyləyənlərə qarşı məntiqli və tutarlı cavab verir, o dövrün dil və ədəbi ənənələrinə, Füzulinin özünün alim, şair səviyyəsinə, onun şeirlərində xalqın ruhunun yaşamasına dəlillər və sübutlar gətirməklə təhlil verir. Onun fikrincə, “şairin (Füzulinin – B.X.) dil və üslub xüsusiyyətlərinə diqqət yetirdikdə bu iddianın (Füzuli çətin dildə yazmışdır – B.X.) əsassızlığı aydın olur.

Füzuli dövründə Azərbaycan dilində şeir yazmaq olduqca çətin sayılırdı: a) ərəb və fars dillərində minlərlə şeir yazıldığı halda, Azərbaycan dilində yazmaq o vaxt gerilik, avamlıq, eyib hesab olunurdu; b) ərəb və fars dillərində şeir yazmaq o vaxt asan olmuşdur, ona görə də, bu dillərdə qəlib halında ifadələr, ibarələr işi daha da asanlaşdırmışdır. Ancaq bunlara baxmayaraq, Füzuli həm Azərbaycan dilində, həm də ərəb, fars dillərində əsərlər yaratmışdır. O öz məqsədinə nail olmaq üçün onun yaşadığı dövrə qədər mövcud olmuş hazır qəlibləri, ölçüləri dağıtmış, yeni qəliblər, ölçülər yaratmışdır. M. Füzuli bu işdə ana dilində sözlərin, ifadələrin qəlibçisi, qəlibtökəni rolunda çıxış etmiş, qəlizləşmiş qəliblərdən uzaqlaşmışdır. Ana dilimizin təbiətinə uyğun qəliblər yaratmaqla özündən sonra gələn şairlərin söykənəcəyi, istinad yeri, ilk qəlibçisi – tökməçisi nüfuzunda olmuşdur. O, bunu Azərbaycan dilinə olan məhəbbətinin, istəyinin sayəsində həll edə bilmişdir. Füzuliyə qədər ana dilində ara-sıra yazılmış şeirlər ilk qaranquşlar olsa da, təməli möhkəm deyildi, ona görə də rəsmi dairələrin nifrəti, təcavüzü altında əziyyət çəkirdi. Füzuli ana dilimizin yaxasını bu əziyyət və əzabdan qurtardı. İstedadı və doğma ana dilinə olan məhəbbəti onu Nizami, Nəsimi, Həbib və digər istedadlardan fərqləndirdi. Və o yazdı:

Ol səbəbdən fars ləfzilə çoxdur nəzm kim,
Nəzmi - nazik türk ləfzilə ikən düşvar olur.
Ləhceyi - türki qəbuli – nəzm tərki eyləsə,
Əksərən əlfazi namərbutü nahəmvar olur.
Məndə tovfıq olsa, bu dişvari asan eylərəm,
Novbahar olğac dikəndən bərgi - gül izhar olur.

Mir Cəlal Paşayev dilimizin ruhuna və təbiətinə dərinləndən bələd olan bir alim olmaqla Füzulinin bədii dilində bir sıra xüsusiyyətləri qəlbi, yüksək bir formada tapır, qəlboxşayan izahını verirdi: “Füzuli şeirində ərəb və fars

kəlmələrinin bolluğuna baxmayaraq dil öz quruluşu, sistemi, bədiiliyi, səlisliyi etibarilə anlaşıqlı və sadədir. Dilin təbiəti hər yerdə qorunur. Hətta elə sadə yerlər var ki, Azərbaycan dilini bilən hər kəs tamamilə başa düşər”. Mir Cəlal burada ərəb və fars kəlmələrinin mətndə asan, aydın işlənməsini, öz yerini düz tapmasını, Füzuli şeirində xalq ruhuna yaxınlığı, daha çox xalq dilinə əsaslanmağı, atalar sözlərindən, xalq məsəllərindən istifadəni, xalqın həyat və məişətinə aid olan sözlərdən ədəbi dildə ilk dəfə istifadə olunmasını konkret misallarla izah edərək dilçilər qarşısında hələ də öyrənilməmiş məsələlərin öyrənilməsini mühüm vəzifə kimi qaldırır. Bizcə, 1996-cı ildə “Maarif” nəşriyyatında çapdan çıxmış Musa Adilovun “Məhəmməd Füzulinin üslubu və poetik dili” adlı fundamental monoqrafiyası həmin vəzifənin tələbi əsasında obyektiv olaraq meydana çıxmışdır. Bu kitabda tədqiq olunan məsələlər vaxtilə Mir Cəlal müəllimin Füzulinin bədi dil xüsusiyyətlərinin hansı məqamlarına diqqət yetirməyin vacib olduğunu bir daha təsdiq edir. “Məhəmməd Füzulinin üslubu və poetik dili” adlı kitabda Füzuli üslubunu səciyyələndirən başlıca xüsusiyyətlər, ustad sənətkarın poeziyasının dil baxımından sirləri, Füzuli irsinin fonetik, morfoloji, sintaktik, semantik, leksikoloji, poetik keyfiyyətləri tədqiq olunur ki, məhz bunları öyrənmək, araşdırmaq Mir Cəlal müəllimin dilçilərə verdiyi əsas istiqamətlərdən sayılmalıdır. Mir Cəlalin vaxtilə söylədiyi “... Füzulinin şeir dilinin ilk ehtiyat mənbəyi canlı xalq dilidir. ... Ədəbiyyatımızda Füzuli qədər zəngin söz ehtiyatına malik ikinci bir şairin adını çəkmək çətindir” fikri sonralar Musa Adilovun araşdırmalarının nəticəsində də başqa bir formada deyilir: “Bir Amerika psixoloqunun mülahizəsinə, hər kəs müəyyən cəhətdən, bütün başqa adamlar kimidir, bəzi başqa adamlar kimidir, heç kəs kimi deyil, yalnız özü kimidir. Bu mülahizəni dəyişdirib belə demək olar: Füzuli dili bütünlükdə Azərbaycan dilidir, bu dil klassik poeziya dilidir və heç kimin deyil, yalnız Füzulinin fərdi dilidir (üslubudur). Mir Cəlal Füzulinin dil və üslub xüsusiyyətlərini araşdırmaqla sözlərin, ifadələrin izahına aydınlıq gətirməklə, bədi sifətlərin – epitetlərin şairin bədi təfəkkür qüdrətini üzə çıxarmasında oynadığı rolu konkret misallarla izah etməklə, mükəmməl təşbihlər sistemini bədi zərurət kimi təqdim etməklə, silsilə və təzadlı təşbihlərə misal gətirməklə, məcazlar sisteminin misraların ovqatına gətirdiyi əhvali – ruhiyyəni göstərməklə, ağıla sığmayan mübaliğələrin bədi təsir gücünü açmaqla, hikmətli sözlərin – aforizmlərin zəngin olması səbəbinin ancaq və ancaq Füzuli dühası ilə bağlılığını göstərməklə bir daha dil, üslub və poetika məsələlərinə əhəmiyyət verməyin rolunu dilçilərin diqqətinə yönəltdi. Mir Cəlal Füzuli şeirlərinin simasında Azərbaycan dilinin qüdrətli, ahəngdar, mənalı, varlı dil olduğunu nəzərə alaraq dilçilərimizin tədqiqat işləri aparmalarını onların nəzərinə çatdırmışdır. O, M.Füzuliyə qədər poetik düşüncəmizə Şərq poetikasının, sonrakı dövrlərdə və hal-hazırda isə Avropa poetikasının hakim kəsilməsinin səbəblərini həm də dildə, üslubda axtarır, məhz poetik dilin texnikası və texnologiyası ilə bədi düşüncəmizin yaddaş kodlarına körpü salırdı. Təsədüfi deyildir ki, düz 38 il sonra Mir Cəlalin Füzuli üslubu ilə bağlı dediklərini başqa bir formada, əslində mahiyyət və məzmunu qorumaq

şərt ilə (lakin Füzuli üslubunun çeşidlərini geniş və əhatəli tədqiq edən) Musa Adilov yazırdı: “... Bu vaxta qədər, məsələn, Məhəmməd Füzulinin (digər görkəmli klassiklərimizin) dil və üslub xüsusiyyətlərinin araşdırılmamasına səbəb XVI əsrdə Şərq, hazırda isə Avropa poetikasının (anlayışlarının, terminlərinin, görüşlərinin) təfəkkürümüzdə hakim olmasıdır.

... Onun (Füzulinin – B.X.) üslubi-poetik xüsusiyyətləri bir vəhdət təşkil edir və vəhdətdə də araşdırılmalıdır. Nəzərə alınmalıdır ki, klassik türk şeirinin poetikası yazılmamışdır. Ərəb və fars şeirinə məxsus terminlər və terminoloji sistemlərlə də kifayətlənmək mümkün deyildir”. Əslində Mir Cəlalın M.Füzulinin dil və üslub xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi kontekstində tələbi həm də Azərbaycan dilinin üslubi-poetik xüsusiyyətlərini, bu dilin poetikasını yazmağın vacibliyini dilçilik görüşləri kimi təqdim edirdi. Məhz Mir Cəlalın M.Füzulinin yaradıcılığı əsasında bədii dil xüsusiyyətlərini tədqiq etməsi onun dilçilik görüşünün mühüm mərhələsi kimi xarakterizə oluna bilər.

Mir Cəlal Azərbaycanda ədəbi məktəblərin (1905-1917) ideya-estetik platformasını, ədəbi metod və üslub özünəməxsusluğunu təhlil edərkən həm də M.Ə.Sabir satirasının yüz minlərlə oxucu kütləsini dalınca aparmasının səbəbini hamıya aydın olan söz və ifadələri işlətməsi, onları şeir dilinə gətirməsi ilə bağlamışdır. Sabirin danışq dilini şeir dilinə gətirməsini ədəbiyyatda böyük bir kəşf hesab etmişdir. Bununla da M.Ə.Sabir yüz minlərlə insanla, geniş xalq kütləsi ilə danışmaq imkanını əldə etmişdir. Mir Cəlal müəllim M.Ə.Sabirin qəliz ifadələrdən uzaqlaşmasını əsas götürərək yazırdı: “ Sabir şeirindəki dil sadəliyi, ifadə təbiiliyi heç vaxt məzmun dayazlığından irəli gəlmir. Əksinə, ideyanın ümumxalq ideyası olmasından, fikrin yüz minlərlə camaata doğma olmasından irəli gəlir. Sabir bədii dil sadəliyini ayrı-ayrı sözlərlə vermir. Onun ifadə xüsusiyyəti, üslubu, şeir dili belədir:

Nə soxulmusan araya, a başı bələli fəhlə?
Nə xəyal ilə olubsan belə iddialı, fəhlə!?

Buradakı söz, ifadə və tərkiblərin hamısı canlı xalq dilindən alınmışdır.”

Mir Cəlalə görə, M.Ə.Sabir şeirimizdə olduğu kimi, bədii dilimizdə də inqilab yaratmışdır. O, el dilini, canlı danışq dilini gözəl bildiyinə, klassik ədəbiyyata və ərəb, fars dillərinə mükəmməl bələd olduğuna görə zəngin söz ehtiyatına malik olmuşdur.

Mir Cəlal Sabir şeirlərinin cazibədarlığını, canlı və şirin olmasını, oxucuya doğmalığını onun dilinin təbiəti ilə əlaqələndirir. Onun dilinin təbiətinin canlı danışq ifadələrindən ruh aldığı say-seçmə misallarla təsdiq olunur: **Söylə görüm, evlənim evlənməyim? ; Köhnə müsəlmanəm a şirvanlılar! ; Daş qəlblı insanları neylərdin, ilahi! ; Harda müsəlman görürəm, qorxuram ; Fələ, özünü sən də bir insanımı sanırsan?** və s.

Bu işıqlı insanın, görkəmli alimin dilçilik görüşlərinin xarakterik mərhələsi 1963-cü ildə həmmüəlliflərlə birgə Universitetin və Pedaqoji İnstitutların tələbələri üçün yazdığı “ Ədəbiyyatşünaslığın əsasları ” dərsliyi ilə başlayır. O,

burada bədii dil məsələsinə elmi izah verir. Bədii dilə xas olan xüsusiyyətləri, spesifik cəhətləri göstərir. Bədii dil ilə ümumxalq, eləcə də canlı və ədəbi dil (mətbuat dili) arasındakı fərqi dürüst dərk etmək üçün ciddi prinsiplər irəli sürür. Beləliklə, Mir Cəlal artıq bir ədəbi simanın dilini, üslubunu deyil, konkret bir ədəbi dilin – Azərbaycan ədəbi dilinin əlamət və xüsusiyyətlərinə əhəmiyyət verir. Bədii dil barəsində yazır: “Bədii dil bədii əsərlərin dilidir. Həyatı, varlığı şairənə, bədii bir şəkildə, lövhələr vasitəsilə əks etdirən sənət əsərlərinin dili bədii dildir. Bu dil, əlbət ki, ümumxalq dilindən kənar, əlahiddə bir dil deyildir. Canlı danışmaq dili, ədəbi dil, bədii dil - hamısı ümumxalq dilinin ayrı-ayrı şaxələri, məcraları, mənbələridir ”.

Mir Cəlalin fikrincə, Nizaminin:

“Sözün də su kimi lətafəti var,
Hər sözü az demək daha xoş olar.”

Füzulinin:

“ Artıran söz qədrini sidqilə qədrin artırar,
Kim nə miqdar olsa, əhlin eylər ol miqdar söz.
Gər çox istərsən, Füzuli, izzətin, az et sözü
Kim, çox olmaqdan qılıbdır çox əzizi xar söz.”

misralarında deyilənləri gözləməyən bir əsərin dilinə bədii dil demək çətindir.

Mir Cəlal bədii dilə verilən tələbləri ələmək prinsipi ilə yerinə yetirir, bədii əsərin dili ilə bağlı aşağıdakı xarakterik cəhətlərə, xüsusiyyətlərə əhəmiyyət verir:

a) bədii dildə sözlər iki mənada işlənir: müstəqim (əsl) və məcazi (köçürmə). Sözlərin müstəqim işlənməsində onun mənə və məzmununa, musiqisinə, ahəngdarlığına, tələffüz gözəlliyinə, yığcamlığına, bitkinliyinə, fikir dolğunluğuna diqqət yetirmək lazım gəlir;

b) alınma sözlərin dildə işlədilməsi müəyyən qayda-qanunla bağlı olur və burada ana dilində olmayan sözləri başqa dillərdən alıb işlətmək məqbuldur;

c) elmin, texnikanın inkişafı ilə bağlı gələn yeni sözləri, şair və yazıçıların icad etdikləri, yaratdıqları kəlmələri bədii əsərlərdə işlətmək məqbuldur;

ç) arxaikləşmiş sözləri bədii dilə gətirmək olmaz, ancaq müəyyən tiplərin, qəhrəmanların, eləcə də qədimdən yazılan əsərlərin dilində məhdud şəkildə işlətmək olar;

d) vulqarizmləri, jarqonizmləri sistem halında bədii əsərə gətirmək səhv olar;

e) provinsializm (məhəlçilik), dialektizm (ləhcəçilik) ayrı-ayrı personajların dilində istifadə edilməsi mümkün olsa da, şairin və ədibin öz dilində işlətməsi qüsurludur;

ə) metaforanın (istiarənin), simvolun, alleqoriyanın (təxsisin), kinayənin, mübaligənin, litotanın, metonimiyanın, sineqdoxanın – bütün bunların hansının bədii əsərdə güclü və təsirli rol oynaması barədə qəti hökm vermək çətindir.

Burada yaradıcı şəxsin öz biliyi, təsvir etdiyi hadisə barəsində zəngin məlumatı, sənətkarlığı, təcrübəsi böyük rol oynayır.

Beləliklə, Mir Cəlal bədii dilə verilən tələbləri və prinsipləri dəqiq göstərir, şairləri, yazıçıları bədii dilin qayda-qanunlarına əməl etmələrinə səfərbər edir, bu işin nə qədər məsuliyyətli olduğunu onlara anlatmağa və təlqin etməyə çalışır. Bunu o kəslər edə bilər ki, onlar təkcə ədəbiyyat nəzəriyyəsini, ədəbiyyat tarixini, ədəbi tənqidi bilməklə kifayətlənməsin, həm də dili – doğma ana dilini, onun ruhunu, təbiətini dərinləndirsin, böyük pedaqoji təcrübəyə, zəngin elmi-pedaqoji həyat yoluna, nəcib keyfiyyətlərə qadir olsun. Bunların hər biri Mir Cəlalin atributları olmaqla onun müasirlərinin və xələflərinin qəlbinə öz möhrünü vurmuşdur.

Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, vaxtilə Cəlil Məmmədquluzadənin publisistik üslubda yazdığı: “Bəzi vaxt otururam və papağımı qabağıma qoyub fikrə gedirəm, xəyala cumuram, özümdən soruşuram ki, mənim anam kimdir? ... öz-özümə cavab verirəm ki, mənim anam rəhmətlik Zəhrəbanu bacı idi. Dilim nə dilidir! Azərbaycan dilidir. Yəni vətənim haradır? Azərbaycan vilayətidir” fikri Mir Cəlalin elmi-bədii üslubunun tələblərinə cavab verən prinsipdir, ölçüdür, ən başlıcası, publisistik düşüncənin alim tənqidi ilə elmi düşüncəyə çevrilməsidir.

Mir Cəlal müəllimin dilçilik görüşlərinin yüksək zirvəsi 1973-cü ildə yazdığı “Klassiklər və müasirlər” kitabı ilə başlayır. Bu kitabda Mir Cəlal müəllim klassiklərdən müasirlərə və müasirlərdən klassiklərə gedən yolun ədəbi yolçularına – ədəbiyyat korifeylərinə istiqamət almaqla yenə də ədəbi dil, bədii dil məsələlərini unutmamışdır. Ədəbiyyat nəzəriyyəsini, ədəbiyyat tarixini, ədəbi tənqidi, ümumilikdə ədəbiyyatşünaslığı dilçilik görüşləri ilə vəhdət halına salmışdır.

Mir Cəlal dilçilik görüşlərinin üçüncü mərhələsində klassiklərlə müasirləri qarşılaşdırmaq yolu ilə bədii dilimizin ayrı-ayrı tarixi dövrlərindəki inkişaf xüsusiyyətlərinə, quruluşuna, sağlam əsərlərinə, orijinal ədalarına, eyni zamanda qeyri-təbii ifadə formalarına, dili və cümlələri dolaşmaq olan sənətkarların sadə, aydın dildə yazmalarına xüsusi yer ayırır, onlardan tələb edir. Bu tələbkəliklərin içərisində bədii dilimizdən düzgün istifadə edənlərin təbliği ilə yanaşı, onun imkanlarından yetərincə faydalanmayanların (söhbət yazıçı və şairlərdən gedir) tənqidi də özünə yer tapır. Bununla da Mir Cəlal dilçilik görüşlərinin nüvəsini ədəbi-bədii dilin təbliğindən və ondan düzgün istifadə etməyənlərin tənqidindən ibarət sintez üzərində qurulan notlara bərkidir. “Bədii dilimiz haqqında” məqaləsində yazır: “Biz Molla Nəsrəddin stilinin sadə, aydın, yığcam, bədii nəsr dilinin inkişafında hələ çox az iş görmüşük. Pis mənada tərcümə təsirləri, süni ibarələr bir sıra yazıçılarımızın dilində hələ də vardır. “Mən qol çəkmişəm” demək əvəzinə, “mənim tərəfimdən imzalanmışdır” demək kimi qeyri-təbii ifadə formaları təəssüf ki, bəzən bədii əsərlərdə də özünə yer tapır”. Mir Cəlal Ə. Haqverdiyevin “Şeyx Şəban” əsərindən bir parça nümunə gətirərək qeyd edir ki, burada (nümunə gətirilən parçada) cümlələr sadə və aydındır, yeknəsəqlik, yoruculuq, quruluq yoxdur, ifadələr su kimi axır, əsər şirin oxunur və s. Bununla bərabər, Mir Cəlal oxunuşu çətin olan bədii nümunələri də diqqətdən qaçırmır, süni, köntöy, dumanlı cümlələri Əbülhəsənin “Dünya

qopur” əsərindən misal gətirərək “... bu şəkllə düşən dil məzmunu açmağa yox, örtüb dumanlatmağa xidmət edir” fikrini söyləyir. Mir Cəlal klassiklərimizin maraqlı dialoqları bir vasitə kimi istifadə edərək dil sənətkarlığının zəruri şərtinə çevirməsinə də əhəmiyyət verməyin vacibliyini Ə. Haqverdiyevin “Mirzə Səfər” hekayəsindən gətirdiyi aşağıdakı parça ilə təsdiq edir:

- Mirzə, mənım kağızımı yaz, aparım.
- Dayan, bu saat yazaram.
- Bilirsiniz, mən Həsən ağanın qohumuyam!
- Doğrudan Həsən ağanın qohumusan?
- Doğrudan!
- Sən Həzrət Abbas, Həsən ağanın qohumusan?
- Həzrət Abbas haqqı, Həsən ağanın qohumuyam!
- Deynən, sən öl!
- Sən öl, Həsən ağanın adamıyam...
- Elə isə gəl min mənım boynuma! Neyləyim, Həsən ağanın qohumusan!”

Burada Mir Cəlalin tapıntısı təkcə dialoq, yaxud sənətkarın oxucunu güldürməyi deyil, həm də sadə və aydın bir dillə daxili, psixoloji gərginliyin yerində, məqamında oxucuya çatdırılması üslubunu üzə çıxarmasıdır. Bu üslub da yenə, təbii olaraq dillə bağlı bir məsələdir. Mir Cəlal bu işdə də yaxşı nə varsa, onu öyrənməyi vacib bilirdi. Ona görə də çox ustalıqla yazırdı: - “Sənətkarlığın başqa məsələlərində olduğu kimi, bu məsələdə də biz klassiklərimizdən öyrənməliyik və özü də dərinədən öyrənməliyik”.

Mir Cəlalin dilçilik görüşləri klassikləri tədqiq etməklə başladı və müasirlərə doğru zəngin bir yaradıcılıq yolu keçdi. Nəticədə özü də klassikləşdi, həm də müasirlərinin əvəzolunmaz müasiri oldu. Bütün filoloqlar – ədəbiyyatşünaslar, dilçilər, bütün qələm əhli – şairlər, yazıçılar, bütün ziyalılar Mir Cəlal müəllimi özlərinin klassiki sayır, həm də onun müasiri kimi hesab edirlər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Ferdinand de Sössür. Ümumi dilçilik kursu. Bakı: BDU-nun nəşri, 2003.
2. Mir Cəlal. Füzuli sənətkarlığı. ADU nəşriyyatı. Bakı: 1958.
3. Musa Adilov. Məhəmməd Füzulinin üslubu və poetik dili. “Maarif” nəşriyyatı. Bakı: 1996.
4. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı: 1963.
5. Mir Cəlal. Klassiklər və müasirlər. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. Bakı: 1973.
6. Mir Cəlal. Azərbaycanda ədəbi məktəblər (1905-1917). Bakı: 2004.